

ЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СТИЛІСТИЧНИХ УМІНЬ В УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

У статті розглядаються лінгвістичні засади формування стилістичних умінь в учнів початкових класів. Автором здійснено аналіз основних понять і категорій стилістики як мовознавчої науки, схарактеризовано її предмет і завдання, теоретичне й практичне значення.

Ключові слова: культура мовлення, стилістика, стиль, стилістичні ресурси мови, стилістичні норми, стилістичні помилки, стилістичні вміння.

Одним із пріоритетних завдань сучасної школи є формування гармонійно розвиненої особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно виправдано користуватися засобами рідної мови в різних сферах і видах мовленнєвої діяльності. Тому в основу початкового курсу української мови як основний принцип її засвоєння покладено всебічний мовленнєвий розвиток учнів. Важливе місце у цьому складному й багатогранному процесі належить цілеспрямованій і систематичній роботі зі стилістики, спрямованій на формування в молодших школярів умінь висловлюватись в усіх доступних для них формах, типах і стилях мовлення.

Мета статті – розглянути лінгвістичні засади формування стилістичних умінь в учнів початкових класів.

Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження ([1-8; 10; 12] та ін.) засвідчив, що в процесі становлення й розвитку лінгвістичної науки пропонувалися різні варіанти визначення стилістики як окремого розділу мовознавства. На сучасному етапі стилістика розглядається як лінгвістична наука про смислові й експресивно-стильові відтінки співвідносних, паралельних чи синонімічних засобів мови, закономірності їх функціонування у різних типах і стилях мовлення. У нашому дослідженні дотримуємося визначення, поданого в енциклопедії "Українська мова" (за заг. редакцією В. Русанівського): "Стилiстика – розділ мовознавства, що вивчає: а) закономірності існування і структурну організацію суспільно зумовлених різновидів мови – функціональних стилів; б) мовні одиниці з погляду додаткового експресивно-стильового забарвлення; в) цілеспрямований вибір мовних засобів, що відповідає стильовим і стилістичним нормам [14, с. 649]".

Видатний російський мовознавець В. Виноградов стверджував, що "*предметом стилістики є всі галузі та способи використання мови, особливо літературної* [2, с. 173]". Г. Винокур визначав стилістику як науку, що "вивчає мову в усьому розрізі її структури, тобто і звуки, і форми..., але з особливої точки зору. Ця точка зору і становить для стилістики в чужому матеріалі її власний предмет [3, с. 223]". Найбільш обґрунтованим, чітко окресленим є визначення предмета стилістики, сформульоване І. Білодідом: "Стилiстика як галузь мовознавства є наукою про стилістичну систему національної мови, про її зміст, сутність, тобто про те, що є стилістичним у засобах усіх рівнів мови; це наука про інтелектуальні (смислові) й експресивні відтінки співвідносних, паралельних чи синонімічних виразів мови; предметом стилістики є також вивчення різновидів (типів) літературної мови, засобів і шляхів організації та вживання виражально-зображувальних засобів мови в різних стилях... [12, с. 22]". М. Кожина запропонувала, на нашу думку, більш лаконічне визначення, на нього ми і спиратимемося: "*Предметом стилістики є виражальні можливості та засоби різних рівнів мовної системи, їх стилістичне значення і забарвлення (конотації), а також закономірності використання мови в різних сферах і ситуаціях спілкування та своєрідна організація мовлення, специфічна для кожної сфери* [7, с. 19]".

Отже, дослідники (Білодід І., Виноградов В., Винокур Г., Кожина М. [2; 3; 7; 12] та ін.) переконливо доводять, що у стилістиці вивчаються прийоми оцінки, добору та поєднання мовних засобів у своєму аспекті, її завдання – обґрунтування стилістичної системи національної мови, встановлення співвідношення між експресивними і функціональними стилями, визначення стилеутворювальних чинників, закономірностей функціонування мовних одиниць різних рівнів; навчання мовців розуміти і вміло користуватися стилістичними засобами мови для вираження думки відповідно до змісту, мети та сфери вживання мовлення.

У сучасній лінгвістиці ([1; 4; 5; 8 та ін.]) виділяють кілька стилістичних наук та їх розділів: загальна (або теоретична) стилістика, у якій розрізняють стилістику ресурсів (засобів) мови і функціональну стилістику; практична стилістика, історична стилістика, порівняльна і зіставна стилістики та ін. Для розроблення ефективної методики навчання стилістики в початковій школі важливими є такі: а) *функціональна стилістика*, яка, з огляду на практичну необхідність і доступність стилістичної теорії, дає учням мінімум знань і сприяє формуванню стилістично диференційованого мовлення; б) *практична стилістика*, завданням якої є розвиток мовного чуття та виховання естетичного смаку учнів, навчання мовленнєвої майстерності; в) *стилістика тексту*, центральним поняттям якої є текст і його стилістичні особливості.

Крім того, у процесі формування стилістичних умінь молодших школярів необхідно брати до уваги такі поняття, як *стилістика мови* і *стилістика мовлення*, які тісно пов'язані, співвідносні між собою, але мають свої завдання, поняття і категорії. Спираючись на наукові розвідки В. Виноградова [2], І. Білодіда [12], М. Кожині [7], Л. Мацько, О. Сидоренко, О. Мацько [8] та ін., коротко розглянемо їх.

У *стилістиці мови* досліджується стилістична структура національної мови; описуються, класифікуються наявні в ній стилістичні засоби (морфеми, слова, форми слова, словосполучення, конструкції), тобто ті мовні одиниці та їх варіанти, що створюють можливість вибору потрібних із них у певній мовленнєвій ситуації; вивчається становлення й розвиток стилів і підстилів літературної мови, її усного і писемного різновидів, специфіка колоритів.

У *стилістиці мовлення* розглядаються закономірності функціонування стилістичних засобів різних рівнів мовної системи в суспільній (або індивідуальній) мовленнєвій практиці, у конкретних умовах використання, пов'язаних з тими чи іншими сферами, жанрами, формами і типами мовлення.

Як зазначалося вище, стилістика мови і стилістика мовлення взаємопов'язані, доповнюють одна одну. "Стилістика мови, – як стверджують Л. Мацько, О. Сидоренко, О. Мацько, – реально виявляється тільки у стилістиці мовлення. Вона "постачає" лексичний матеріал, граматичні форми та синтаксичні структури для їх конкретної реалізації в актах мовлення. У свою чергу, стилістика мовлення, відображаючи стихію живого мовлення, збагачує стилістику мови новими стилістичними елементами, є джерелом розвитку та вдосконалення стилів мови [8, с. 22-23]".

Цілком очевидно, що методична спрямованість нашого дослідження вимагає оперувати поняттями й категоріями стилістики мовлення. Успішність роботи з формування стилістичних умінь у молодших школярів залежить від розуміння вчителями сутності таких понять: *функціональний стиль*, *стилістичні ресурси (засоби) мови*, *стилістична норма*, *стилістична помилка*.

Стиль (грец. *stylos*, лат. *stilus* – загострена паличка, якою писали на навощених дощечках) – центральне поняття стилістики. У процесі розвитку науки від античної риторики до сучасної лінгвістики поняття "стиль", а з ним і значення слова, значно змінилося, розширилося. Здавна слово "стиль" уживається як манера письма, манера спілкування, стиль мовлення. У художній літературі – це індивідуальна манера письменника, ідейно-художній, естетичний напрям певної доби, характерні риси окремого твору. У практичній стилістиці – особливості мовлення з погляду відповідності його нормам літературної мови. Щодо визначення мовного стилю, то і досі немає єдиного усталеного, загальноприйнятого визначення поняття, хоча спроб розкрити його є багато. Цей факт, як підкреслюють Л. Мацько, О. Сидоренко, О. Мацько, передусім зумовлений тим, що поняття стилю багатопланове і визначається лінгвістами за кількома критеріями [8, с. 140]. Слід також зауважити, що вченими неоднозначно розглядається й питання про поділ мови на функціональні стилі. В основу їх класифікації часто покладені різні принципи групування, не завжди в наукових працях збігається використана для позначення одного й того ж поняття термінологія, подається неоднакова кількість функціональних стилів. Більшість мовознавців традиційно виділяють п'ять основних стилів: *розмовний*, *публіцистичний*, *офіційно-діловий*, *науковий*, *художній* (Білодід І., Жовтобрюх М., Коваль А., Кожина М., Пономарів О. та ін.). Із певними застереженнями окремі науковці додають до них *конфесійний* (Бабич Н., Дудик П., Кучеренко І., Мацько Л. та ін.), *епістолярний* (Дудик П., Мацько Л. та ін.), *ораторський* (Чередниченко І., Черемісін І. та ін.) стилі.

Аналіз наукових праць російських та українських лінгвістів ([1-8; 10; 12] та ін.) засвідчив, що найбільш прийнятним для нашого дослідження є таке визначення поняття: *стиль* – це суспільно необхідний, історично сформований різновид, видозміна літературної мови; манера мовного вираження у різних сферах, умовах, формах спілкування; мистецтво слова (Єрмоленко С. [13, с. 652]). З огляду на вікові особливості молодших школярів та вимоги чинної програми з української мови [11], у початковій школі доцільною є робота над текстами художнього, наукового, розмовного, офіційно-ділового (окремі зразки) стилів (без використання терміна).

Важливо також зазначити, що функціональні стилі не становлять собою замкнутих систем, вони перебувають у постійній взаємодії, тому один стиль містить елементи іншого [8; 12]. Виникнувши на екстралінгвістичній (позамовній) основі, маючи тісний зв'язок зі змістом, метою й завданнями, адресатом висловлювання, вони розрізняються між собою інтралінгвістичними (внутрішньомовними) чинниками: принципами добору, поєднання й організації одиниць різних рівнів мовної системи. Тому у процесі ознайомлення молодших школярів із елементарними ознаками функціональних стилів слід урахувувати як екстралінгвістичні, так і лінгвістичні стилеутворювальні фактори. Вироблення в учнів умінь визначати основні екстралінгвістичні ознаки тексту (де використовується, з якою метою, кому адресований) сприятиме вмотивованому вживанню мовних одиниць у процесі продукування власних висловлювань різних типів і стилів.

Загальну характеристику стилів (сфера вживання, основне призначення, характерні риси, мовні засоби тощо) подаємо у вигляді таблиці (див. *табл. 1*).

Стилі сучасної української літературної мови

		Мовні особливості стилю			
Назва	Сфера використання	Основне призначення	Характерні риси стилю	Підстилі та жанри	Мовні особливості стилю
Розмовний	побутова діяльність, повсякденне неофіційне спілкування	неофіційне спілкування, обмін думками, враженнями між двома (кількома) мовцями	діалог (полілог); невимушеність, спонтанність, емоційність мовлення; неverbальні засоби спілкування	–	використання розмовно-побутової лексики і фразеології, майже повна відсутність лексем узагальненого значення; активне вживання емоційно-експресивної лексики, діалектизмів, просторічних слів тощо, словотворчих засобів суб'єктивної оцінки, емоційних вигуків, розмовних часток, особових займенників; переважне використання простих, неускладнених, у т.ч. неповних, еліптичних, а також незакінчених, обриваних речень; слів-речень, речень зі звертаннями, вставними чи вставленими одиницями; інверсійний порядок слів у реченні
Науковий	наука, техніка, освіта	повідомлення нових знань, результатів досліджень; обґрунтування гіпотез, класифікацій, доведення теорій тощо	монолог; точність, логічність, чіткість, об'єктивність, послідовність, аргументованість викладу	власне науковий (монографія, стаття, тези, доповідь та ін.); науково-навчальний (посібники, підручники, лекції тощо); науково-популярний (брошури, стаття та ін.); науково-діловий, або виробничо-технічний, (література, що обслуговує різні сфери господарства й виробництва)	активність загальнонаукової лексики; велика кількість термінів, абстрактних (часто іншомовного походження) слів; уживання слів у прямому значенні; відсутність емоційно забарвленої лексики; використання конкретних іменників у формі однини; виклад від 3-ої особи за повного невикористання дієслівних форм 2-ої і рідко вживаної 1-ої особи; дієслівна обмеженість тексту; активність пасивних конструкцій; уживання простих ускладнених речень і складних синтаксичних конструкцій різних видів; поширеність безособових речень з модальними словами та інфінітивом; прямий порядок слів у реченні
Художній	література, різні види мистецтва, культура, творча діяльність	впливати засобами художнього слова на розум, почуття, волю читачів; формувати моральні якості й естетичні смаки	монолог (рідше діалог); образність, виразність, емоційність змісту; виявлення творчої індивідуальності автора	проза, поезія, драматургія, усна народна творчість	використання найрізноманітнішої лексики з переважанням слів конкретно-чуттєвого сприймання, слів і словосполучень з переносним, образним значенням; уживання лексики пасивного запасу – архаїзмів, історизмів, неологізмів тощо; активне застосування словотворчих засобів об'єктивної та суб'єктивної оцінки; уживання дієслів різних способів; уживання речень різної модальності та інтонаційного забарвлення; тенденція до вживання менш громіздких, ускладнених фраз; пропуск слів; інверсійний порядок слів у реченні
Офіційно-діловий	офіційне спілкування в громадському, державно-політичному, економічному житті; адміністративно-господарська діяльність; законодавство	регулювати стосунки людей у державно-правовій, суспільно-виробничій сферах життя; обслуговувати громадські потреби людей	монолог (рідше діалог); офіційність, стилістичність, достовірність, стандартизованість викладу; суворе регламентація тексту	законодавчий (закони, статути, постанови тощо); дипломатичний (міжнародні угоди, комюніке, ноти, протоколи та ін.); адміністративно-канцелярський (накази, розпорядження, заяви, довідки, автобіографія, характеристика, доручення, розписка та інші ділові папери)	суспільно-політична й адміністративно-канцелярська лексика; спеціальна фразеологія; велика кількість слів-штампів і кліше; відсутність емоційно-експресивної лексики; уживання складноскорочених слів, абрєвіатур; активність віддієслівних іменників, інфінітивів, форм теперішнього часу дієслова із значенням наказовості, безособових форм дієслів; тенденція до використання простих ускладнених (однорідними, відокремленими членами) і складних (складнопідрядних) речень, прямий порядок слів у реченні

До стилістичних ресурсів (засобів) мови лінгвісти відносять мовні одиниці, що несуть у собі додаткову стилістичну інформацію й по-різному функціонують у тому чи іншому стилі. Дослідники

(Дудик П., Кожина М. [4; 7] та ін.) поділяють їх на дві групи: *стилістично нейтральні*, які вживаються в усіх функціональних стилях, і *стилістично забарвлені (марковані) засоби*, закріплені за певними стилями. Серед стилістично забарвлених (маркованих) засобів мови розрізняють: 1) *функціонально забарвлені засоби*, які вживаються у книжному або розмовному мовленні (наприклад: розуміти (нейтр.) – усвідомлювати (книжн.) – кумекати (розм.)) та є важливими ознаками певного стилю; 2) *експресивно забарвлені засоби*, які використовуються, як правило, у текстах розмовного, художнього та публіцистичного стилів із метою передачі різних додаткових відтінків, ставлення мовця до предмета мовлення (наприклад, слова із суфіксами на позначення позитивної чи негативної суб'єктивної оцінки: хлопець – хлопчик, хлопчичок, хлопчатко, хлопчення, хлопченнятко, хлопчисько; вітер – вітерець, вітрик, вітрюга, вітрюган, вітрисько, вітрище) та 3) *ті, що характеризуються частотністю використання*.

Огляд вітчизняних досліджень зі стилістики ([1; 4-6; 8; 10; 12] та ін.) засвідчив, що стилістичні засоби сучасної української мови наявні на всіх її рівнях. Причому найбільш стилістично багатими та продуктивними є *лексичні* (засоби словесної образності; лексика різних семантичних груп – синоніми, антоніми, фразеологізми та ін.; стилістичні пласти лексики – загальноповживані слова, діалектизми, професіоналізми, канцеляризми, терміни, емоційно забарвлені слова, лексика обмеженого вживання (просторіччя, жаргонізми тощо); лексика пасивного запасу (історизми, архаїзми, неологізми, okazіоналізми); іншомовні слова тощо) та *синтаксичні засоби* (синоніміка синтаксичних конструкцій; зв'язок тих або інших типів речення з певними сферами спілкування; синтаксичні фігури (повтори, плеоназм, градація, паралелізм тощо), порядок слів у реченні та ін.). Морфологія та фонетика володіють меншими можливостями. З *фонетичних* явищ науку цікавлять перш за все інтонація та пов'язані з нею відтінки емоційно-стилістичного характеру, а також темп, ритм мовлення, частота вживання фонем у текстах різних стилів, фонетичні повтори (анафора, епіфора, алітерація, асонанс, рима тощо). У галузі *морфології* та *словотвору* стилістика розглядає стилістичні функції частин мови, морфологічну синонімію, випадки вживання співвідносних, паралельних чи синонімічних форм і категорій (роду, числа, відмінка іменників; дієвідміни, часу, способу дієслів; ступенів порівняння прикметників і прислівників тощо). Найрізноманітніші засоби для вираження стилістичних відтінків містяться в словотворенні (суфіксах, префіксах, основоскладанні).

Звичайно, у початкових класах не можна говорити про ґрунтовне вивчення стилістичних засобів мови у зв'язку з недостатнім рівнем мовних знань і віковими особливостями дітей. Ознайомлення молодших школярів зі стилістичними можливостями мовних одиниць полягатиме у зв'язуванні стилістичних, емоційно-оцінних, експресивних відтінків у значенні, усвідомленні ролі й елементарних особливостей використання лише окремих мовних засобів під час вивчення основних розділів програми "Текст", "Речення", "Слово. Значення слова. Будова слова", "Частини мови".

Стилістична норма є одним із компонентів нормативності мови. Вона виникла на основі норм літературної мови і має відносний характер: те, що допустимо нормами одного стилю, може виявитися неприйнятним в іншому. Як зазначає М. Пентилюк, "особливою рисою стилістичної норми є наявність варіантних співвідношень, які існують у системі мови і широко використовуються у мовленні для відображення семантико-стилістичних відтінків. Поняття норми і варіантів тісно пов'язане з уявленням про правильність і відхилення від певних зразків [9, с. 17]". Під *стилістичною нормою* більшість дослідників розуміє доцільне вживання мовних засобів відповідно до суспільного призначення кожного стилю; сукупність загальноприйнятих правил добору мовних засобів з урахуванням характеру й мети спілкування. Недотримання стилістичних норм призводить до *стилістичних помилок*. У нашому дослідженні до них було віднесено мовленнєві помилки, пов'язані з недоречним уживанням за функціонально-стилістичним чи експресивно-емоційним забарвленням мовних засобів різних рівнів, або такі, що призводили до зниження сили вираження думки, експресивності й емоційності мовлення (за Кожиною М. [7]).

Пропедевтичне ознайомлення учнів початкових класів зі стилістичними нормами має відбуватися у процесі сприймання-розуміння, аналізу та продукування текстів різних типів і стилів. Цілеспрямована й систематична робота над стилістичними помилками сприятиме формуванню комунікативно доцільного, стилістично правильного та виразного мовлення школярів.

Таким чином, аналіз лінгвістичної літератури з проблеми нашого дослідження дає змогу зробити такі висновки:

- для методики формування стилістичних умінь молодших школярів важливими є наукові дані з таких розділів мовознавчої науки, як функціональна і практична стилістики, стилістика тексту;
- центральними поняттями, без засвоєння яких учителями неможливе успішне проведення стилістичної роботи на уроках мови в початкових класах, є поняття функціонального стилю, стилістично нейтральних і стилістично маркованих засобів мови, стилістичної норми, стилістичної помилки;
- формування стилістичних умінь в учнів початкових класів має здійснюватися на основі засвоєння школярами елементарних відомостей про текст, його структуру, основні типи і стилі мовлення.
- засвоєння елементів стилістики на уроках української мови в початкових класах має відбуватися з урахуванням комунікативно-діяльнісного та функціонально-стилістичного підходів, застосування яких забезпечує свідоме оволодіння мовою як засобом спілкування, пізнання і впливу, сприяє виробленню в учнів умінь і навичок доцільно використовувати стилістичні ресурси рідної мови в різних життєвих ситуаціях і сферах мовлення.

Використані джерела

1. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови : [навч. посіб.] / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 2003. – 432 с.
2. Виноградов В. В. Проблемы русской стилистики / В. В. Виноградов. – М. : Высш. школа, 1981. – 320 с.
3. Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку / Г. О. Винокур. – М. : Учпедгиз, 1959. – 492 с.
4. Дудик П. С. Стилiстика української мови : навч. посiбник / П. С. Дудик. – К. : Академiя, 2005. – 368 с. – (Альма-матер).
5. Єрмоленко С. Я. Лiнгвостилiстика: основнi поняття, напрямки й методи дослiдження / С. Я. Єрмоленко // Мовознавство. – 2005. – № 3-4. – С. 112-125.
6. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови : [пiдруч.] / А. П. Коваль. – 3-тє вид., доповн. i переробл. – К. : Вища шк., 1987. – 351 с.
7. Кожина М. Н. Стилiстика русского языка : учеб. пособ. / М. Н. Кожина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1983. – 223 с.
8. Мацько Л. І. Стилiстика української мови : пiдруч. для студ. фiлол. спец. вищ. навч. закл. / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.
9. Пентилюк М. І. Робота з стилістики в 4-6 класах : посiбник для вчителiв / М. І. Пентилюк. – К. : Рад. школа, 1984. – 136 с.
10. Пономарiв О. Д. Стилiстика сучасної української мови : [пiдруч.] / О. Д. Пономарiв. – 2-ге вид., стереотипне. – К. : Либiдь, 1993. – 248 с.
11. Програми для середньої загальноосвiтньої школи: 1-4 класи. – К. : Початкова школа. – 2006. – 432 с.
12. Сучасна українська лiтературна мова : Стилiстика / за заг. ред. І. К. Бiлодiда. – К. : Наукова думка, 1973. – 588 с.
13. Українська мова : енциклопедiя / редкол.: Русанiвський В. М., Тараненко О. О. (спiвголови), Зяблюк М. П. [та iн.]. – 2-ге вид., випр. i доповн. – К. : Вид-во "Укр. енциклопедiя" iм. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.

Yanko N.

THE LINGUISTIC BASES OF FORMING THE STYLISTIC SKILLS OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN

The article deals with the linguistic bases of forming the stylistic skills of primary school children. The author has analyzed the principal categories of stylistics as a linguistic science. The object and the tasks, theoretical and practical meaning of stylistic have been characterized.

Key words: *speech culture, stylistics, style, the stylistic sources of a language, stylistic standards, stylistic errors, stylistic skills.*

Стаття надійшла до редакції 22.10.12